

Ο ΑΝΑΓΝΩΣΤΗΣ πού ενδιαφέρεται να διαβάσει ένα βιβλίο αποφεύγει άνοιγόντάς το να εγείρει προτρέχουσες απαιτήσεις και, γενικά, απέχθανεται τά προγνώστικά. Μπροστά σέ ένα έκδοτικό γεγονός, ώστόσο, όπως είναι γιά τήν ελληνική ιστοριογραφία ό Κωνσταντίνος Παπαρρηγόπουλος του Κ. Θ. Δημαρά, ό

ΕΛΛΗ ΣΚΟΠΕΤΕΑ

‘Ο Κωνσταντίνος Παπαρρηγόπουλος του Κ. Θ. Δημαρά καί μερικές σκέψεις περί έθνικης ιστοριογραφίας

Κ. Θ. ΔΗΜΑΡΑ
Κωνσταντίνος Παπαρρηγόπουλος.
‘Η εποχή του — ή ζωή του —
τό έργο του

Μορφωτικό ‘Ιδρυμα
‘Εθνικής Τραπεζής
‘Αθήνα, 1986

κανόνας τείνει νά άτωναί, καί ή άνάγνωση διεξάγεται ύπό ειδικές συνθήκες· στήν όμαλή ροή της παρεμβάλλονται, τουλάχιστον, «έξωγενείς παράγοντες», πού δέν απομακρύνονται χωρίς προσπάθεια.

Στήν προκειμένη περίπτωση βαραίνον, κατ’ άρχήν, οι δύο προσωπικότητες, βιογραφούμενος καί βιογράφος. Αυτόνοτητα άρθρα, άμφότεροι, μιάς γενικής έντημέρωσης στήν νεοελληνική παιδεία — καί, γιά κάθε περαιτέρω βήμα, προϋποθέσεις πού καλό είναι νά άναγνωρίζονται ώς άναπόδραστες από όποιον στενεύεται στά όρια των έγκυκλίων του σπουδών. ‘Ο τελευταίος αυτός, έπιπλέον, μάλλον αποκλείεται, κατά τήν έκδοση του βιβλίου, νά στερεΐται άπόψεως καί γιά τόν Δημαρά καί γιά τόν Παπαρρηγόπουλο καί γιά τή μεταξύ τους σχέση· οι προσδοκίες του ρυθμίζονται αναλόγως. ‘Οραΐα —θά μπορούσαμε νά πούμε έδώ—, νά μιά πρώτης τάξεως εύκαιρία νά καταδειξει κανείς ότι άντιστέκεται στίς προκαταλήψεις του, καί νά όρίσει τά κριτήριά του άπροσωπλήπτως.

Κατά πόσον, όμως, αυτό θά ήταν δυνατόν; ‘Η συστέγαση δύο πληθωρικών έπιστημόνων —γνωστών πιά πολύ μέ τ’ όνομα παρά μέ τήν ειδικότητα— γεννά κάποιο δέος, μοιραία ίσοπεδωτικό. Εύκολο φυσικά νά θυμηθούμε ότι μόνο τό έργο του ενός μπορεί νά θεωρηθεί ώς όλον τελειωμένο, έτοιμο πρós όριστική άποτίμηση. ‘Αλλά τό ζήτημα δέν έξαντλείται στή διαφορετική στιγμή τής εμφάνισής τους στά ελληνικά γράμματα. ‘Η ιδιάζουσα σχέση του 19ου μέ τόν 20ό αιώνα (ιδιάζουσα γιά τίς πολλές έκκρεμότητες πού άφησε) έχει καί έδώ τίς διαγνωσίμες έπιπτώσεις της. Τό ότι στόν κόσμο του Παπαρρηγόπουλου ζούμε όλοι μας, δεσμεύει έκ των προτέρων καί τόν Δημαρά καί τόν άναγνώστη του βιβλίου του.

“Όλοι μας ζούμε στόν κόσμο του Παπαρρηγόπουλου» — σάν κάπως ήχηρή ή πρόταση. ‘Οχι τόσο άν καταπιαστούμε νά κατασκευάσουμε κόσμο έναλλακτικό. Οι χρυσές ήμέρες του ιστορισμού παρήλθαν πρό πολλού, καί ή σημερινή ιστοριογρα-

φία έχει έν γενέει άλλες έγνοιες. ‘Εστω όμως ότι παρουσιάζεται ‘Ελληνας ιστορικός πού όνειρεύεται νά άντιπαραθέσει άλλο «καλύτερο» σχήμα τής ελληνικής ιστορίας στό σχήμα του Παπαρρηγόπουλου. ‘Ενώ, π.χ., μιά πρόταση ριζικής αναμόρφωσης τής νεοελληνικής γλώσσας θά προκαλούσε, καί έχει προκαλέσει, ειρωνικά μειδιάματα, ή πρόταση άντικατάστασης του κατεστημένου σχήματος τής ελληνικής ιστορίας δέν θά φαινόταν, έκ πρώτης όψεως, άνεδαφική.

Ποιές θά ήταν, λοιπόν, οι έπιλογές του έπίδοξου νεοτεριστή; Σέ τελική άνάλυση, έχει κανείς νά διαλέξει άνάμεσα σέ δύο: ή συνέχεια του ελληνισμού, ή άσυνέχειες τής Βαλκανικής καί, έφόσον αισθάνεται τήν άνάγκη νά άκουμπήσει σέ ένα ευρύτερο πλαίσιο αναφοράς, θά αναδιατυπώσει, άπλως, τό δίλημμα: σχέσεις, από τή μιά μεριά, ελληνικού καί ευρωπαϊκού πολιτισμού άνά τίς χιλιετίες· από τήν άλλη, συνέπειες τής όθωμανικής παρέμβασης στήν ευρωπαϊκή ιστορία.

‘Αν προκρίνει κανείς «συνέχεια», είναι έξαιρετικά δύσκολο νά τελειοποιήσει τή λύση του Παπαρρηγόπουλου (πόσο μάλλον νά τήν άντικαταστήσει). Σοφά άνοιχτή πρós τήν πλευρά μας· όχι βέβαια μέ τήν έννοια του ήμιτελους έργου: καί Καρολίδης νά μήν ύπήρχε, μπορούμε νά διανοηθούμε τήν ‘Ιστορία του ‘Ελληνικού ‘Εθνους συμπληρωμένη ώς τίς ήμέρες μας· δέν είναι άλλωστε λίγοι εκείνοι πού αναλαμβάνουν τό έγχείρημα, αδιάφορο συνειδητά ή άσυνείδητα. Σοφά κλειστή πρós τά πίσω· τό ιστορικό τρίπτυχο άρχαίος - μεσαιωνικός - νέος ελληνισμός, ζ Παπαρρηγόπουλος τό σφραγίζει έρμητικά, από τή μιάν άκρη, μέ τό μύθο: έντυπωσιακή άνταρσία σέ συρμούς τής ιστορικής έρευνας στή σύγχρονή του Δυτική Ευρώπη.¹ Σοφά άδιαπέραστη από τόν έξω κόσμο· ή «έθνοκρατική άρχή», προκειμένου περι τής Βαλκανικής ύψικαμίνου, είναι ιδιαίτερα εύτυχής ιστοριογραφική έπιπόηση: άπολύτως κατανοητή γιά τό ελληνικό κοινό — καί μόνον γι’ αυτό.² Στή συγκεκριμένη περίπτωση δέν φαίνεται νά άπομένει άλλο πεδίο άσκησης πρωτοβουλίας πέρα από τήν έπισήμανση των «πραγματικών» λαθών τής ‘Ιστορίας του ‘Ελληνικού ‘Εθνους. ‘Αλλά ποιόν θά έπειθε —άκόμα καί νά ήταν δυνατό— ή μεταμφέση τής ‘Ιστορίας σέ έκσυγχρονισμένο έπιστημονικό βοήθημα;

‘Η δεύτερη έπιλογή είναι, είπαμε, ή άσυνέχεια. ‘Εδώ όμως έξίσταται «ό κόσμος μας», καί δέν μιλάμε πλέον γιά κάποιο άποκύημα τής φαντασίας του Παπαρρηγόπουλου. Εύκολο, ίσως, νά έκτεθει ή συνέχεια ώς τρωτή άποψη, μύθος χρήσιμος ή άχρηστος κ.λπ. Τά προβλήματα άρχίζουν από εκεί καί πέρα. ‘Ο άνιχνευτής άσυνεχειών θά έχει στή διάθεσή του μιά διεθνώς εύληπτη γλώσσα γιά νά προβάλει

περισσότερες αξιώσεις στην «ιστορική αλήθεια» (βάσιμες, άβασιμες) από όσες ένας πιστός θιασώτης της συνέχειας. Άλλα αυτή τη γλώσσα (πού μπορεί να ήχει ασυνάρτητη στο έθνικό αυτό) τί να την κάνει, όταν αντικείμενό του, στο κάτω κάτω, παραμένει η έθνική ιστορία;

Έπειτα, «ιστορική αλήθεια» και «έθνικώς λυσιτελής ιστορία» δέν βρίσκονται σε διάλογο μεταξύ τους. Όποτε τίθεται ζήτημα διάστασης «έθνους» και «έπιστημης» ή έκβαση είναι προκαθορισμένη. Μιά επιστημονική συμβολή μπορεί να ύπονομεύσει – μέχρι πλήρους καταρρέυσεως – τό έθνικώς νόμιμο οικοδόμημα, χωρίς να έλπιζει ότι έτσι αποκτά και τίτλους για την κοινή της αποδοχή: θά άρκεσει στο πτωχικό status «δυσάρεστης αλήθειας» πού, τό πολύ, περιπλέκει κάπως τό έργο των άμέσως ή έμμέσως ενδιαφερομένων: τίποτε πέρα άπ' αυτό. Η ιδεολογία ποτέ δέν στάθηκε έμπόδιο στην τήρηση των πλέον άψόγων επιστημονικών προσχημάτων.

Η έπιλογή άποδεικνύεται πλασματική. Όσο μεγαλεπήβολες προθέσεις και να έχει κανείς, άδυνατεί να έλέγξει τίς διεργασίες μέσα από τίς όποιες κάτι γίνεται αυτόνόητο για την κοινή συνείδηση – πολύ περισσότερο, άφου έχει γίνει. Λεπτομέρεια, άπ' αυτή την άποψη, άν ό έθνικός μας ιστοριογράφος έτυχε να είναι ιδιοφυής. Άντιστοιχως, τό άν αίσθάνεται κανείς ή όχι frissons κατά την άνάκρουση του έθνικού ύμνου, δέν άποτελεί μέτρο για την έκτίμηση των αισθητικών του προτιμήσεων ή της έξοικείωσής του μέ τό έργο του Σολωμού. Μ' αυτή την έννοια λοιπόν «όλοι μας» ζούμε στον κόσμο του Παπαρρηγόπουλου, ζωντανή άπόδειξη του «χάριν των πολλών» των ύποτίτλων του.

Τό «χάριν των πολλών», τώρα, πρέπει να σχολιαστεί. Γράφοντας τό μνημειώδες έργο του, ό Παπαρρηγόπουλος δέν έτρεφε, κατά πᾶσαν πιθανότητα, την αυταπάτη ότι τό σύγχρονό του εύρύ έλληνικό κοινό θά έγκατέλειπε άυθωρεί, χάριν του Παπαρρηγόπουλου, τόν Μπερτόδουλο και τόν Μεγαλέξαντρό του. «Χάριν των πολλών» δέν σημαίνει – άκόμα – «άπευθύνομαι στίς μάζες». Σημαίνει τη δέσμευση πού είπα προηγουμένως. Σημαίνει αυτό πού έντέλει συνέβη. «Ξέρει» κανείς τόν Παπαρρηγόπουλο, όχι άπαραίτητα έχοντάς τον διαβάσει, όχι άπαραίτητα έπωνύμως. Έστω κι άν ό άπόφοιτος Νεοελληνικού Τμήματος στην Έλλάδα έχει πιθανότατα διαβάσει «στο πρωτότυπο» περισσότερο Δημαρά παρά Παπαρρηγόπουλο: Η άνισότητα αντισταθμίζεται, και μέ τό παραπάνω, γιατί σίγουρα έχει άναπνεύσει περισσότερο Παπαρρηγόπουλο παρά Δημαρά.

ΔΕΝ ΓΡΑΦΕΙ χάριν των πολλών ό Δημαράς – τό αντίθετο. Μπορεί να μιλήσει κανείς, άς είναι και άδοκίμως, για «σχολή Δημαρά» στα νεοελληνικά γράμματα (όπως δέν μπορεί να μιλήσει για «σχολή Παπαρρηγόπουλου»: έκτός κι άν είναι έτοιμος να άνεχθεί άπαθώς τη συνύπαρξη, κάτω από την ίδια στέγη, π.χ., του Άποστόλου Βακαλόπουλου μέ τόν Γιάννη Κορδάτο). Μιά τέτοια άφετηρία θά ήταν παραπλανητική. Δέν έξασφαλίζεται αυτόμάτως τό χρίσμα της αντικειμενικότητας σε όποιον θεωρήσει εαυτόν έκτός «σχολής» ή «κύκλου μνημένων». Διότι πρέπει, πρώτ' άπ' όλα, να άντιμετωπίσει, άντεστραμμένο, τό πρόβλημα πού έθιξα στην περίπτωση του Παπαρρηγόπουλου: την άπουσία έναλλακτικού σχήματος της νεοελληνικής παιδείας – ώστε, ούσιαστικά, ό κριτικός του έργου του Δημαρά, για τη συγκρότηση των κριτηρίων του, να έχει ως βασικό του βοήθημα τόν Δημαρά τόν ίδιο. Η διαφορά είναι ότι, σε αντίθεση μέ τό σχήμα του Παπαρρηγόπουλου, δέν συντρέχει λόγος προβληματισμού γύρω από τη δυνατότητα κατασκευής έναλλακτικού σχήματος. Σημειώνεται άπλώς ή άπουσία του, και άπό εκεί και πέρα άδιάφορο πού θά άποδοθεί: στο ότι δέν παρουσιάστηκε στην ίδια επιστημονική περιοχή συγγραφέας άναλόγου άναστήματος μέ του Δημαρά, στίς νυσταλέες έμπάθειες/άπάθειες της νεοελληνικής πνευματικής ιστορίας, ή όπου άλλου. Ά ή μία φωνή είναι ό,τι θά περιμέναμε όποτε ό λόγος περί τά «έθνικά», ή μία φωνή σε επιστημονικά θέματα, όταν αρχίζουν να παρέρχονται επικινδύνως οι δεκαετίες, γεννά άλλου είδους έρωτηματικά.

Κάτι πού μάς όδηγει, λογικά, σε μία προσπάθεια περιγραφής της παρουσίας του Δημαρά στα έλληνικά γράμματα. Θά την άδικοϋσε φυσικά ή ύπαγωγή της σε κάποια άυστηρή ειδικότητα. Άλλά ύπάρχει σήμερα στην έλληνική ιστοριογραφία πεδίο έρευνας άναγνωρισμένο και αυτόνομο, πού όρίζεται συνήθως ως «ιστορικών ιδεών», κι αυτό όφείλεται, βασικά, στον Δημαρά.³ Μέ τό έργο του άνασύρθηκε διά μιάς άπό την άφάνεια ένας όγκος ύλικού πού ίσαμε τότε βολευόταν όπως όπως σ' έναν ξεχειλωμένο ιστορισμό, είτε μηρυκαζόταν άμέριμνα άπό τη φιλολογία. Έπιστρατεύθηκε όλόκληρη ή νεοελληνική γραμματεία: κείμενα μείζονα και έλάσσονα, συγγραφείς παραγνωρισμένοι και καταξιωμένοι, ρήτορες αυτοσχέδιοι και έπαγγελματίες, άνέτρεψαν έξαφνα τούς συσχετισμούς δυνάμεων, και μεταξύ τους και μέ μάς, και άπεκάλυψαν ότι ή έποχή τους διέθετε και φωνή, και σκέψη, και «ιδέες». Όχι μόνο γεγονότα, ούτε μόνο ξενόφερτα λογοτεχνικά ρεύματα και πληκτικές φιλολογικές έριδες. Είναι προφα-

τορία θά ήταν λειψή. Ἄλλὰ πρὸς τί ὁ ὄπος, ἂν ἀκόμα καί μετὰ τίς πιό καιρίες ἀνακαλύψεις, τὰ κενὰ ἐξακολουθοῦν νά «χαμογελοῦν». Ἄν, π.χ., ὁ φαῦλος Κωλέττης τῆς πολιτικῆς ἱστορίας καί ὁ ἀγνός ὀραματιστής τῆς «ἱστορίας τῶν ἰδεῶν» ἐπιμένουν νά ἀποτελοῦν δύο διαφορετικά πρόσωπα, γι' αὐτό δέν θά πρέπει νά φταίει ὁ Κωλέττης.

Τά ἐπακόλουθα λοιπόν τῆς παρέμβασης τοῦ Δημαρᾶ ἔχουν τήν ὄψη παραδόξου. Ἀπό τήν παντελή σχεδόν ἀνυποληψία, ἡ ἱστορία τῶν ἰδεῶν προβιβάστηκε σέ θέση ἐν πολλοῖς προνομιακή. Γιατί ἐνῶ ἡ (ἄς μοῦ ἐπιτραπεῖ) «σκέτη ἀπό ἰδέες» ἱστορία, ἐδῶ καί κάμποσο καιρό, ἄρχισε νά ποικίλους τρόπους νά ξαναγράφεται, ἡ «σκέτη ἀπό γεγονότα» θαρρεῖς καί γράφηκε μιά γιά πάντα ἡ δέ μομφή τοῦ «συντηρητισμοῦ», εἰρωνικά, εἶθισται νά προσάπτεται στήν πρώτη. Ὅσο γιά τίς μεταξύ τους σχέσεις, ἀνύπαρκτες. Ἀμοιβαία ἐκτίμηση ἢ ἀφ' ὑψηλοῦ ἀδιαφορία, στήν καλύτερη περίπτωση στή χειρότερη, μειλίχια ἀλληλοὑπονόμευση: πολυτέλεια ἢ ἐνασχόληση μέ «ἰδέες», χειρωναξία ἢ ἐνασχόληση μέ «γεγονότα».

Σχηματοποιῶ, βέβαια. Καί συμφωνῶ ὅτι τό ἐκάστοτε ἀντικείμενο τῆς ἔρευνας εἶναι ἄσχετο ἀπό τό βαθμό ἐγρήγορης τοῦ ἐρευνητῆ. Ὡστόσο, ἂν ἔχει κανεὶς μπροστά του δύο ἱστορικούς, ἕναν «ἰδεῶν» καί ἕναν «γεγονότων», καί ἐρωτηθεῖ ποῖός εἶναι ὁ ἐπιρρεπέστερος σέ ἐξωεπιστημονικές ἐπιδράσεις, τό πιθανότερο εἶναι ὅτι θά προτείνει τόν πρώτο. Ἄν ἐρωτηθεῖ ποιά ἱστορία χρειάζεται συχνότερα ξαναγράψιμο, τό πιθανότερο εἶναι, καί πάλι, ὅτι θά προτείνει τήν ἱστορία τῶν ἰδεῶν. Ὅχι πῶς ἀπαιτεῖται ἀπό τόν ἱστορικό τῶν ἰδεῶν αὐξημένο αἶσθημα ματαιότητος καί συνεπέστερη διεκτραγώδηση τῶν ὀρίων του. Κάθε ἐπιστήμονας ἔχει κατὰ καιρούς τήν ἐπίγνωση ὅτι θεραπεύοντας τήν ἐπιστήμη του διατρέχει πάντα τόν κίνδυνο νά καταργηθεῖ καί ὁ ἴδιος ἀπό ἐπόμενες γενεές. Ἐν πάσῃ περιπτώσει, θά διστάσει νά ἐκτεθεῖ δηλώνοντας ὅτι εἶπε τήν τελευταία λέξη στόν τομέα του, καί τό πολύ θά εὐχηθεῖ τό ἔργο του νά ἀνακηρυχθεῖ γιά ἄλλους λόγους κλασικό. Ὁ ἱστορικός τῶν ἰδεῶν ὑπόκειται ἐξίσου στόν γενικό αὐτόν κανόνα – μέ τό ἐπιπλέον ἐπιβουρνητικό ὅτι εἶναι ἐξ ὀρισμοῦ πιό εὐαίσθητος στόν ἄσμο καί ἀόρατο ἰό τῆς «ἰδεολογίας».

ΔΙΟΤΙ ΤΙ ΘΑ ΠΕΙ «ἱστορία τῶν ἰδεῶν»: Δύσκολο νά ὀριοθετηθεῖ μιά περιοχὴ πού νά μὴν εἶναι οὔτε ἱστορία τῆς φιλοσοφίας ἢ τῆς πολιτικῆς θεωρίας ἢ τῆς ψυχολογίας ἢ τῆς λογοτεχνίας, οὔτε, πάλι, κοινωνική ἢ πολιτικὴ κ.λπ. ἱστορία – καί κάτι ἀπ' ὅλα: προϊόν διεπιστημονικοῦ ἐράνου. Ἀκούγονται ἐπομένως διάφοροι ὀρισμοί, συχνότατα ἰδιοσυγκρασιακοί,⁴ ἀλλὰ τό

βέβαιο εἶναι τοῦτο: ὅσο ἀνεξάντλητες καί νά ὑποτεθοῦν οἱ ἰδεογόνοι ιδιότητες τῶν κατὰ τόπους κεφαλῶν, οἱ «ἰδέες» δέν φύονται οὔτε ἐξω ἀπό μιά θεωρητικὴ παράδοση οὔτε ἐξω ἀπό μιά κοινωνία, μιά ἐποχή. Ὁ ἱστορικός τῶν ἰδεῶν ἔχει, ἰδεωδῶς, τήν ἐποπτεία καί τῶν δύο, καί γνωρίζει ἐπίσης ὅτι θά ἔμεινε ἀργός ἂν τὰ ἐβλεπε ὡς δύο πράγματα ἀμοιβαία ἀδιάφορα, μετὰ τῶν ὁποίων ὀρθώνεται ἢ μιά ἢ ἡ ἄλλη αἰωνιότης. Στό διφυές ὄμως τοῦ ἐνδιαφέροντός του συνοψίζεται ἀκριβῶς τό πρόβλημα: γιατί ἀλλοῦ βρίσκονται τὰ ἐργαλεῖα τῆς ἱστορίας τῶν ἰδεῶν, καί ἄλλοῦ τό ὑλικό τῆς.

Τὰ ἐργαλεῖα τῆς βρίσκονται στή θεωρία, τό ὑλικό τῆς, ἄς ποῦμε, στήν ἀγορά. Ἡ εἰκόνα πού μιά ἐποχὴ ἔχει γιά τόν ἑαυτό τῆς δέν σχεδιάζεται στό γραφεῖο οὔτε διεκδικεῖ τήν ἐτικέτα ὀλοκληρωμένου φιλοσοφικοῦ συστήματος. Οἱ ἀντιφάσεις, οἱ ἀσυνέπειες, οἱ αὐταπάτες, εἶναι κάτι παραπάνω ἀπό ἀναγκαῖο κακό: εἶναι ἴσα ἴσα ἢ εὐχέρεια τῆς διάδοξης ἐποχῆς νά ἐνσωματώσει τήν παραδεδομένη «εἰκόνα» στά σχολικά τῆς ἐπιχειρίδια (μέ ἢ χωρίς λαθροχειρίες), εἶτε, ἀντίθετα, νά τήν ἀπορρίψει, νά τήν ξεπεράσει, σιωπηρὰ ἢ βία. Ἀπὸ τὰ προβλήματα πού ἀπασχολοῦν τή σύγχρονή τῆς θεωρία (πού δέν εἶναι μὲν μετέωρη ὡς πρὸς τήν ἐποχὴ τῆς, ἀλλὰ οὔτε καί σέ καταναγκαστικὴ ἐπικοινωνία μ' αὐτήν), ἀλλὰ ἀγνοοῦνται, ἀλλὰ διαστρεβλώνονται, ἀλλὰ ἐκχυδαίζονται, ἀλλὰ – μὴν τό ξεχνάμε κι αὐτό – ἀπλῶς λύνονται ἢ καταργοῦνται ἢ καί τίθενται. Στεγανά δέν ὑπάρχουν, καί ἂν οἱ ἐκπρόσωποι μιᾶς ἐποχῆς – ἀπὸ τόν οὐδέτερο φορέα ὡς τόν φανατισμένο σταυροφόρο μιᾶς ἢ περισσοτέρων «ἰδεῶν» – χαρακτηρίζονται ἐνδεχομένως ἀπὸ θεωρητικὴ προχειρότητα, τὰ αἰτία τῆς θά πρέπει νά ἀναζητηθοῦν ἀλλοῦ, ὄχι σέ κάποια πρόθεση παροχῆς διευκολύνσεων στόν ἱστορικό τῶν ἰδεῶν.⁵ (Ὅπως ἀντίστοιχα καμιά ἐξοικείωση μέ τὴν θεωρία δέν τόν ἀποδεσμεύει αὐτομάτως ἀπὸ τήν εἰκόνα πού ἡ δική του, πλεόν, ἐποχὴ ἔχει γιά τόν ἑαυτό τῆς).

Μιλώντας γιά θεωρία, πατάμε, βέβαια, σέ ἐδάφη εὐρωπαϊκά. Στήν περίπτωση τῆς νεοελληνικῆς ἱστορίας ὑπάρχει μιά ἐπιπρόσθετη δυσκολία (κοινὴ στοὺς ἐκτός «φωτισμένης Εὐρώπης» εὐρωπαϊκούς λαούς): Τό πρόβλημα τῆς συμμετοχῆς στή γενικὴ εὐρωπαϊκὴ κίνηση τῶν νεότερων χρόνων ἐπισκιάζεται ἀπὸ τό πρόβλημα τῆς ποικιλότητος ἀλλὰ πάντα μονόδρομης δυτικοευρωπαϊκῆς ἐπίδρασης. Ἐνα σκέλος τῆς ὑπ' αὐτὸν τόν ὄρο συμμετοχῆς, εἶναι νομοτελές: ἐθνικὸ κράτος / «πρόδοξος» / ὁ ρομαντισμὸς ἐπεται τοῦ φωτισμοῦ / ὁ ἐθνικισμὸς ἐπεται τοῦ κοσμοπολιτισμοῦ κττ. Ἐνα ἄλλο, ὄχι: Ἀπὸ τὴν μιά μεριά, κάθε λαός – κάθε μερίδα λαοῦ – ἔχει τὴν δυνατότητα

νά επιλέξει όποια έκδοχή τής Δύσης αγαπά, όποιο μερικό πρότυπο του πάει καλύτερα. Ένα πρόχειρο παράδειγμα είναι ή καταπληκτική άντοχή στο χρόνο του είδυλλίου Έλλήνων-Γάλλων, που άντί νά καταπλήσσει, κατέληξε νά θεωρείται δεδομένη καί φυσιολογική. Για τό ότι δέν πρόκειται για άπλό ζήτημα γούστου, θυμίζω τούς Νεότουρκους διανοούμενους, οι όποιοι ύπακούοντας σε έπειγουσες πολιτικές άνάγκες γλίστρησαν από γαλλικές σε γερμανικές έπιρροές. Από τήν άλλη μεριά –καί κοντά στο νου–, όποιο καί νά είναι τό πρότυπο, συναντά πάντα μιάν αυτόχθονα πραγματικότητα. Καί για τίς έκρήξεις που μπορούν νά προκύψουν από αυτή τή συνάντηση, άρκει έδώ ή μνεία τής ρωσικής ιστορίας.

Αν οι ιστορικές καί οι δαιδαλώδεις δίοδοι μεταξύ θεωρίας καί κοινωνίας προσανατολίζουν τόν ιστορικό τών ιδεών περισσότερο προς τή μελέτη του συλλογικού βίου (κοινή γνώμη, «νοοτροπίες» κ.λπ.), οι έντάσεις μεταξύ αυτόχθόνων καί εισηγμένων όρων τόν αποπροσανατολίζουν. Τό λάθος τής άναγωγής τών πάντων –προκειμένου για μιά «μικρή κουλτούρα» όπως ή νεοελληνική– σε αυτόχθονες όρους, είναι τόσο όφθαλμοφανές όσο καί συνηθέστατο. Από τήν εξάνεμιση του προβλήματος μέ τή φόρμουλα τής «εξάρτησης» (στά πλαίσια τών γνωστών άγώνων του λαού μας), ως τήν παραμυθητική πανάκεια τής κλασικής αρχαιότητας, βέβαια έφόσον έχει κανείς ύπόψη του τό πρόβλημα, βρίσκει καί διεξόδους. Καί μιά από τίς έλκυστικότερες είναι νά συγκεντρώσει τήν προσοχή του σε μιά διανοούμενη προσωπικότητα που νά προσφέρει τή στέρεη γέφυρα –τήν έτοιμη σύνθεση– άνάμεσα στο «αυτόχθον» στοιχείο καί στο «ξένο» – καί, επιπλέον, τήν άπαραίτητη τροφή για τή συζήτηση τής αιώνιας πρόκλησης: του ρόλου τής προσωπικότητας στη διαμόρφωση του πνεύματος μιάς έποχής. Απ' αυτή τήν άποψη, ή βιογραφία, ως ιστοριογραφικό είδος, είναι (κάτι που στίς λαμπρές της στιγμές έχει άποδειχθεί) ένα αποτελεσματικό αντίδοτο για τή σύγχυση που άπειλει σε κάθε βήμα τήν «ιστορία τών ιδεών» ως έπιστημονική ειδικότητα.

Παραμένουμε, δηλαδή, στο θέμα μας, που είναι ή βιογραφία του Κωνσταντίνου Παπαρηγόπουλου από τόν Κ. Θ. Δημαρά.

ΣΤΗΝ ΠΡΟΣΠΑΘΕΙΑ νά περιγράψω όρισμένες δυσκολίες που ένδέχεται νά προβληματίσουν τόν άναγνώστη πριν καν άνοιξει τό βιβλίο, άνέμειξα άρκετά πρωθύστερα. Είναι φυσικό: Η δική μου άναγνώση του Κωνσταντίνου Παπαρηγόπουλου έχει προηγηθεί, καί δέν είναι στο χέρι μου νά τήν άγνοήσω. Έτσι, ό σχολιασμός τών δυσκολιών μπορεί νά θεωρηθεί ότι

άπορρέει κατευθείαν από τίς σελίδες του Προλόγου (σσ. 7-24), όπου άκριβώς τό ένδεχόμενο άπαιτήσεων του άναγνώστη άκυρώνεται από άντίρροπες άπαιτήσεις, του συγγραφέα, πλέον, από τόν άναγνώστη. Μέ μιά άνορθόδοξη ευθύτητα, τόν φαντάζεται «έξυπνο; μορφωμένο, ενεργό καί καλόπιστο» (σ. 20) – έστω καί στερημένο πείρας στην άνάγνωση άπαιτητικών βιβλίων («όδηγία χρήσεως», σ. 17). Αλλά ό άναγνώστης έχει καί σοβαρότερο λόγο νά άνησυχήσει μήπως στα χέρια του τό βιβλίο παράπεσε: Προειδοποιήθηκε ότι «τό βιβλίο δέν άπευθύνεται σε άναγνώστες που άγνωούν ή γνωρίζουν άνεπαρκώς τόν Κ. Δ. Π.», καί τί μπορεί νά σημαίνει αυτό; Τί μπορεί νά σημαίνει «γνωρίζω ποιός είναι ό Κ. Δ. Π.» Όσο άκριβές είναι νά πει κανείς ότι ό Παπαρηγόπουλος, ως έθνικός ιστορικός, είναι γνωστός τοίς πάσι, άλλο τόσο άκριβές είναι νά πει ότι, ως ιστορικό πρόσωπο, ουσιαστικά θά έλάθανε αν δέν είχε άσχοληθεί μαζί του ό ίδιος ό Δημαράς.⁶

Δέν πρόκειται περί παραδοξολογίας, γιατί έδώ βλέπω νά συμπυκνώνεται τό κεντρικό δίλημμα σε μιά βιογραφία του Παπαρηγόπουλου. Η εκμείευση του «χάριν τών όλίγων» από τόν «χάριν τών πολλών» –του «Κ. Δ. Π.» από τόν Κωνσταντίνο Παπαρηγόπουλο– δέν ίσοδυναμεί άραγε μέ τήν εκμείευση από τόν «έθνικό ιστοριογράφο» (σύν όλους τούς μύθους που ό τίτλος σέρνει πίσω του) μιάς πιό προσιτής στην έρευνα οντότητας; Πόσο έπαρκώς μπορεί νά είναι γνωστός ό Παπαρηγόπουλος πριν από τήν έκδοση του βιβλίου του Δημαρά;

Τίθενται έτσι στον άναγνώστη –κατά κάποιον τρόπο– όροι που δέν είναι σε θέση νά έλέγξει αν τούς τηρεί. Όχι πώς άσκειται κανενός είδους τρομοκρατία – ίσα ίσα που ή κίνηση είναι προς τήν άκριβώς άντίθετη κατεύθυνση: άτμόσφαιρα συνεννόησης, οικειότητας, κατάργηση τών άποστάσεων. Μιά παράλληλη κίνηση τείνει προς τήν κατάργηση τών άποστάσεων μεταξύ του συγγραφέα καί του αντικειμένου του. Ό στενός «συναισθηματικός δεσμός»⁷ του Δημαρά μέ τόν Παπαρηγόπουλο είναι γνωστός από τό προηγούμενο έργο του, καί τό φαινόμενο άλλωστε προσιδιάζει στίς βιογραφίες. Ωστόσο δέν είναι μόνο εκεί τό θέμα. Υπάρχει μιά μακρά παρένθεση (σσ. 13-14) όπου ό συγγραφέας, δικαιολογώντας τήν ευρεία χρήση παραθεμάτων από κείμενα του Παπαρηγόπουλου, διευκρινίζει τή μέθοδο που θά ακολουθήσει: Μας ένδιαφέρει ή «πνευματική ζωή» του Παπαρηγόπουλου, ή άποκλειστική λοιπόν έμφαση δίνεται στη «μελέτη του λόγου του», τόν όποιο πρέπει νά έμπιστευθούμε κατά τό σκεπτικό που συναντάμε στα «λόγια του Παλαμά: “Όσα ξέρει ό νοικοκύρης δέν τά ξέρει ό κόσμος όλος”». Άνοιχτό παραμέ-

νει, πιστεύω, τό έρώτημα κατά πόσον μπορούσε νά είναι «νοικοκύρης» τής συνειδητής του ένας σκεπτόμενος κάτοικος τής Ελλάδας του 19ου αιώνα, όχι ποιητής, ούτε ιδιωτεύων διανοούμενος, αλλά έξέχουσα φυσιογνωμία του δημόσιου βίου της – καί ό έθνικός της ιστοριογράφος. Όπωσδήποτε όμως όταν μοναδική πηγή για τή συνειδησιακή εξέλιξη του βιογραφούμενου είναι άναγκαστικά ό δημόσιος λόγος του,⁸ τό πράγμα γίνεται σαφέστερο. Καί φυσικά κάθε κείμενο που τό περιεχόμενό του είναι άξεδιάλυτα συνυφασμένο μέ ιδεολογικά ζητήματα, είναι άλλίως δημόσιο από ένα κείμενο λογοτεχνικό (άσχετο αν αυτό δέν άπαλλάσει καί τή λογοτεχνία από τήν ιδεολογία). Όποτε άνεπαίσθητα επανερχόμαστε στο δίλημμα που άνέφερα πιό πάνω.

ΤΟΣΟ ΟΙ ΟΡΟΙ τής άνάγνωσης όσο καί οι –δεσμευτικότεροι– όροι τής κριτικής συγκεφαλαιώνονται έπιγραμματικά στην

ση πού συστρέφεται γύρω στον έαυτό της – πέρα και υπεράνω της ελληνικής κοινωνίας –, όλο τό πνεύμα της παραγράφου, είτε τό καταλαβαίνει κανείς ως έχει, είτε δέν τό συζητά – ούτε νά ύποστηριχτεί γίνεται ούτε νά άνασκειαστεί: ό,τι ίσχύει γενικότερα γιά τά «έθνικά», ό,τι είδαμε και προηγουμένως σχετικά μέ τή «συνέχεια». Από τήν άλλη όμως μεριά, καθώς τό ίδιο πνεύμα διαπερνά, όπως είναι φυσικό, όλόκληρο τό βιβλίό, δέν μπορεί ούτε και νά μή ληφθεΐ υπόψη. Και ναι μέν δέν δικαιούται νά αναζητήσει κανείς στον index λήμματα όπως «έθνικισμός» ή «ιδεολογία». Άλλά ή γενική στάση έχει αισθητές συνέπειες στην πραγμάτευση προβλημάτων πού *επιδέχονται* συζήτηση.

ΣΚΟΠΟΣ τής Εισαγωγής είναι «νά γνωρίσουμε τό πνευματικό και ψυχολογικό κλίμα μέσα στό όποιο προορίζεται νά ζήσει ό Κ. Δ. Π.» (σ. 53). Παρουσιάζονται και αναλύονται οι σχέσεις του προεπαναστατικού, επαναστατικού και μετεπαναστατικού ελληνισμού μέ τήν ιστορία και τήν ιστοριογραφία, αναφέρονται τά έργα και οι συγγραφείς πού ανήκουν σ' αυτά τά συμπραζόμενα, εξετάζονται, τέλος, όρισμένες λέξεις-κλειδιά τής «έλληνικής έθνικής συνειδησης» (έθνισμός, γένος, έθνος, Μεγάλη Ίδέα κ.λπ.): οικεία και από τό προηγούμενο έργο του Δημαρά «όνομάτων επίσκεψις».

Ή Εισαγωγή γράφεται, δηλώθηκε έξαρχής, έν ύψει του Παπαρρηγόπουλου – γιά νά δοθούν οι «αδιάκοπες ανταλλαγές» μεταξύ Παπαρρηγόπουλου και «έθνικού συλλογικού σώματος των συμπατριωτών του» (σ. 29). Ή έμφαση επομένως δίνεται στον αυτόχθονα χαρακτήρα τής ανάπτυξης τής ελληνικής έθνικής συνειδησης και των συναφών φαινομένων. Τά δυτικοευρωπαϊκά ιδεολογικά ρεύματα παραμερίζονται έξω από τό προσκήνιο (ή εκτενέστερη αναφορά, σσ. 42-48, σέ σχέση ειδικά μέ τόν Παπαρρηγόπουλο, όχι γενικά μέ τήν ελληνική παιδεία).⁹ Μπορεί βέβαια νά θεωρηθεί ότι τό ζήτημα καλύπτεται επαρκώς υπό τήν δημαρική φόρμουλα των «πολλαπλών αιτίων» (σσ. 40, 47). Άλλά στή συγκεκριμένη περίπτωση ό όρος είναι τόσο εύρύς ώστε νά συστεγάξει ούσιωδώς άνομοιογενή στοιχεία, όπως κανόνες άπαράβατους, άπαραίτητες προϋποθέσεις, συμπτώσεις, εύνοϊκούς παράγοντες. Γίνεται, π.χ., λόγος, μέ άφορμή τήν «ανάκαλυψη» του Βυζαντίου από τήν «έλληνική ίντελλιγκέντσια», γιά «άνάλογη πορεία τής δυτικής διανόησης ως προς τά δικά της πράγματα» (σ. 47). Γίνεται λόγος γιά «φυγή» (ύπογραμμίζω έγώ) «πρός τίς επιδράσεις ή τή μίμηση» (σ. 55). Όποια όπτική γωνία και νά έχει κανείς, όποια ιεράρχηση και νά προτιμάει μεταξύ «συνειδησης» και «ύποδομής», όρισμένα πράγματα δέν έ-

λέγονται. Δέν είναι βίοι παράλληλοι νεοελληνική παιδεία και εύρωπαϊκή. Οι προτεραιότητες είναι ξεκάθαρες. Γιά τήν άνατροπή τους, τόν 19ο αιώνα, άπαιτήθηκε όλόκληρος Παπαρρηγόπουλος.¹⁰ Ό δυτικός Διαφωτισμός προηγείται του ελληνικού – όπως και των ύπολοίπων «καθυστερημένων»–, και όχι μόνο χρονικά. Ή νέα συνείδηση μέ τήν όποία συνδέεται γεννιέται στους κόλπους ενός νέου κόσμου, και ό κόσμος αυτός άπλούστατα δέν γεννιέται σέ ελληνικά χώματα. Ό έλλητισμός μαθητεύει και άν συμμετέχει, ή συμμετοχή είναι στίς συνέπειες, και ό ρόλος ένας: ύποδεέστερος συνεργάτης (τής εποχής, πρό πάντων) στή διάλυση τής Όθωμανικής Αυτοκρατορίας.

Άλλο αυτό, τώρα, και άλλο τό δίλημμα Άνατολή-Δύση, στό όποιο αφιερώνονται αρκετές παράγραφοι (σσ. 66-68). Δέν ύπάρχει βαλκανικός λαός πού νά μή φαντάζεται έαυτόν, κατά τά χρόνια διαμόρφωσης τής έθνικής του συνειδησης, στό σταυροδρόμι Άνατολής - Δύσης, και πού νά μήν καταλήγει στό συμπέρασμα ότι άποτελεί κάτι τό ξεχωριστό, και καλύτερο και από τά δύο. Άπαντώντας στην έκ Δυσμών πρόκληση κάθε λαός ιδιολεκτεί. Αυτό δέν σημαίνει ότι πρόκειται και γιά πραγματικό δίλημμα. Ό μόνος πού μπορεί νά άποτρέψει τήν ύπερ τής Δύσης έκβαση του «δίληματος» είναι ή ίδια ή Δύση: ή εύρωπαϊκή επέμβαση εναντίον τής εύρωπαϊκής επίδρασης, ή Εύρώπη - Μεγάλες Δυνάμεις εναντίον τής Εύρώπης-προτύπου.¹¹ Ή λύση του δίληματος έχει κριθεί πριν καν αυτό τεθεί στίς συνειδησεις, άκόμα και όποτε τό σκέλος «Άνατολή» τύχει πιό ίσότιμης θεωρητικής επεξεργασίας μέ τό σκέλος «Δύση» (όπως στους Βαλκανίους Σλάβους, λόγω ρωσικών ή πανσλαβικών επιδράσεων) από ό,τι θά άναμενόταν από τήν Έλλάδα του 19ου αιώνα. Και από τή στιγμή πού αντιμετωπίζεται από τίς συνειδησεις, τό νομοτελές μεταμορφώνεται σέ καθήκον – ή άμειλικτη ειρωνεία στή σχέση Δύσης και Άνατολής. Τό έθνικό κράτος, π.χ., ως αίτημα, δέν μπορεί σέ καμιά περίπτωση νά σημαίνει έθνικό κράτος «άνατολικού τύπου» – και έννοια και πράγμα, είναι δυτικά, μέ γνωστές τίς ιστορικές καταβολές τους. Και τό έθνικό κράτος, άν «γίνει», δέν «ξεγίνεται». Τό αίτημα καμιά φορά έπιμένει νά άκούγεται – λογικό κι αυτό: δέν φτάνει νά ίδρυθεί τό κράτος, πρέπει και νά λειτουργήσει. Δέν είναι μόνο οι οικείοι του Κολοκοτρώνη, πού, προεπαναστατικά, «όνειρεύονταν τήν ώρα όπου ή Έλλάδα θά έγινόνταν φράγκικο» (σ. 64). Τό ίδιο άκριβώς όραμα έχει και ό Κολοκοτρώνης, μετά τήν ίδρυση του ελληνικού κράτους.¹² Οι έκδηλώσεις ξενοφοβίας, όσο συχνές και όσο μαζικές, έφόσον δέν εκφράζουν τήν έπιθυμία επιστροφής στην προεπαναστατική εποχή,

πρώτη παράγραφο τής Εισαγωγής («Ή Ελλάδα περιμένει τόν ιστοριογράφο της», σσ. 29-107), τήν όποία παραθέτω:

«Τό βιβλίό αυτό έχει επίκεντρο έναν συγγραφέα: τόν Κ. Δ. Π., του όποιου τό κύριο έργο είναι ή Ι. Ε. Ε.: επίκεντρο του επίκεντρου: ή βιογραφία του Παπαρρηγόπουλου γράφεται ένόψει του έργου αυτού. Όμως, και εκεί γιά νά φθάσουμε, πρέπει νά άναρθούμε βαθιά στά περασμένα τής Φυλής, νά άκούσουμε τά φερέφωνα της, τους Έλληνες διανοούμενους των τουρκοπατημένων καιρών, πού άναζητούν τήν ταυτότητά της και πώς σχεδιάζουν τή μορφή της. Έτσι, ή ελληνική συνείδηση, συστρέφεται γύρω στον έαυτό της, αυτοελέγχεται, και, στά χρόνια πιά τής Παλιγγενεσίας, στά παιδικά χρόνια του Κ. Δ. Π., είναι, κατά τά λόγια του Άποστόλου, έτοιμη *εις άπολογία*: έχει τους τίτλους της».

Ή Φυλή, τά φερέφωνα της, ή ταυτότητά της, ή μορφή της, ή ελληνική συνείδη-

άντανακλούν άπλως μιάν έλλπίδα ότι ή κομογονία πού όδήγησε στή δημιουργία του έλληνικού κράτους θά έχει μερικό και όχι όλικό χαρακτήρα. Σίγουρα δέν ξαθαθέτουν τό πρόβλημα.

Ό μονόδρομος τής εύρωπαϊκής επίδρασης δέν καταργεί φυσικά τήν αυτόχθονα πραγματικότητα τό είπαμε ήδη. Καί τά ιδιαιζόντως έλληνικά φαινόμενα άφθονούν. Τό θέμα είναι πώς θά εξαχθούν αυτά, πώς θά διαφοροποιηθούν, έπιπλέον, από τούς μονότονα έπαναλαμβανόμενους κοινούς τόπους τών άπανταχού έθνικισμών (τών όποιών ό καθένας διεκδικεί τό μονοπώλιο), και σέ ιδίωμα όχι 19ου αιώνα αλλά φθίνοντος 20ου. Δέν είναι ύποχρεωτικά ψευδές πρόβλημα ή «ανάζητηση ταυτότητας» ούτε μύθος ή «έθνική ιστορία», ψυχραιμία νά υπάρχει. Οι ιστορικές τομές, στό βαθμό πού συντελούνται έκτός συνειδήσεων (κάτι πού θά διατάζαμε νά πούμε για «έσωτερικευμένες» τομές, όπως 1453 ή 1821 ή 1922), δέν είναι εύτυχεις ή δυστυχεις, τό μόνο πού κάνουν είναι ότι συντελούνται. Για τό άν ή Έπανάσταση του 1821 έλαβε όντως «αίσια θερματισμό» (σ. 49) ή «αίσια απόληξη» (σ. 106) είναι πολύ άργά νά έρωτηθει ό Άλέξανδρος Ύψηλάντης ή ό Όδυσσεάς Άνδρουτσος, ώστόσο θά δυσκολευτεί κανείς νά δει στό τέλος τής έπανάστασης άλλο από ένα προβληματικό κρατίδιο (κι ός θεωρούσαν οι κάτοικοί του, ή έμεις έκ τών ύστέρων σήμερα, τό μέλλον του λαμπρό). Οι συνθήκες τής ίδρυσης του, από τήν άλλη μεριά, εύθύνο-νται για πολλές από τίς ιδιοτροπίες τής νεοελληνικής παιδείας. Όσο καχεκτικό και νά ήταν τό έλληνικό κράτος, διέθετε, διά τής άπλης του παρουσίας, τή ρώμη πού χρειαζόταν για νά καταργήσει τήν ύποθετική εύθεια τής προεπαναστατικής εξέλιξης — και ως τομή ή ίδρυση του επισκιάζει τήν τομή του 1821, έστω και μόνο επειδή δέσμευσε έκτοτε κάθε έρμηνεία της (τό πλεονέκτημα του άποτελέσματος άπέναντι στις προϋποθέσεις του). Μέ τό πού παρέχεται στέγη στήν άδέσποτη ιστορική συνείδηση, κρίνεται και ή περαιτέρω εξέλιξη τής ελληνικής ιστοριογραφίας — στό βαθμό πού θά ύπακούσει στήν άνεπαισθητη συμπλοκή «έθνικού» και «πολιτικού», στό βαθμό πού θά γαλουχήσει γενεές Έλλήνων πολιτών. Η Έλλάδα, πράγματι, περιμένει τόν ιστοριογράφο της.

Η ΕΙΣΑΓΩΓΗ καταλήγει στόν Παπαρρηγόπουλο: μιά πρώτη γνωριμία «μέ τόν ιστοριογράφο και τόν άνθρωπο» (σ. 101), «ιδιωτικό και δημόσιο» (σ. 107). Άλλά «στόχος τής βιογραφίας αυτής είναι ό έθνικός ιστοριογράφος» (σ. 122), είναι έπόμενο λοιπόν στις σελίδες τής κυρίως βιογραφίας (σσ. 109 κ.ε.)¹³ ή ιδιωτική διάσταση να συρρικνώνεται, και είναι έ-

πόμενο ό έθνικός ιστοριογράφος — άκριβώς λόγω αυτής και όχι άλλης του ιδιότητας — νά παρουσιάζεται άσπενάδιαστος. Όταν βρισκόμαστε στό χώρο τής ιδεολογίας, ή άποψη πού ύπερισχύει δημιουργεί δίκαιο, και δίκαιο μέ άναδρομική ισχύ. Άπό εκεί και πέρα, δέν ύπάρχει άρμοδιότερος του Δημαρά προκειμένου νά παρακολουθήσουμε, μέσα από τά γραπτά του Παπαρρηγόπουλου, βήμα πρός βήμα, τά διαδοχικά στάδια ως τή σύλληψη τής 'Ιστορίας του Έλληνικού Έθνους, και τήν έσωτερική της ιστορία.

Αυτό γίνεται, όπως διευκρινίστηκε στόν Πρόλογο, μέ τή βοήθεια κειμένων του Παπαρρηγόπουλου πού παρεμβάλλονται στήν αφήγηση του Δημαρά, οργανικά ένσωματωμένα σ' αυτήν, ένα είδος συνεκτικών άρμών τής αφήγησης, ή όποία και βγαίνει κερδοιμένη, εις βάρος όμως του άντικειμένου της. Έχει κανείς κάποτε τήν έντύπωση ότι τό θέμα έρμηνεύεται διά του θέματος, τό ζητούμενο διά του ζητούμενου. Η ρητή τάση νά παίρνονται κατά γράμμα τά γραφόμενα του Παπαρρηγόπουλου (έκτενη παραθέματα είτε συντομότερες αναφορές), σέ όποια περίπτωση και νά γράφηκαν, δέν διευκολύνει πάντοτε τά πράγματα. Τό ότι, π.χ., ό Παπαρρηγόπουλος, σέ μάθημά του τό 1878, αντιπαρέρχεται, ως «περίεργον ζήτημα», τό ζήτημα τής διείσδυσης των Έλλήνων στήν όθωμανική διοικητική μηχανή (σσ. 330-331) δέν άρκει για νά κλείσει τή συζήτηση. Καί ναι μέν είναι σέ θέση νά άποφανθει σχετικά, και λόγω τής φαναριωτικής του καταγωγής, και λόγω τής έντύφησης του στήν ιστορία του νεότερου έλλητισμού. Άλλά δέν περιμένουμε από τόν έθνικό ιστοριογράφο νά άμφισθητήσει τό λόγο ύπαρξης του ελληνικού κράτους, από καθέδρας, και μάλιστα τό 1878 (Άγιος Στέφανος, Βερολίνο), και μάλιστα άνασκειάζοντας γαλλικό δημοσίευμα (και τό δικό του κείμενο άλλωστε προοριζόταν για μετάφραση στά γαλλικά). Όσο για τό άν ήταν ή δέν ήταν ένήμερος του θέματος, πρέπει να ληφθει ύπόψη, πέρα από τή φαναριωτική του καταγωγή, ή έπείγουσα επικαιρότητα πού άποκτά τόν ίδιο καιρό ή θέση των Έλλήνων τής Όθωμανικής Αύτοκρατορίας. Η ένδειξη έρχεται λίγες σελίδες πιό κάτω: «Έλυπήθην διότι Έλλην άνήρ θέλει εύρεθί άντιμέτωπος πρός Έλληνας έν τή Συνόδη [του Βερολίνου], και πολέμιοι θέλουνι παρασταθί όχι πλέον ό Τουρκισμός και ό Έλληνισμός, αλλά δύο Έλληνισμοί, ό έσω και ό έξω» (σ. 349, από έπιστολή τής ίδιας χρονιάς πρός τόν Γ. Αργυρόπουλο).

Άλλά μιλάμε για τόν έθνικό ιστοριογράφο, και αυτή ή άλλη παρατήρηση μάς βγάξει αυτόμάτως έξω από τό προκειμένο. Ός έθνικός ιστοριογράφος ό Παπαρρηγόπουλος δέν έπίδέχεται άποτίμηση — όπως και δέν χρειάζεται υπεράσπιση,

διότι άπλουστάτα δέν άπειλείται. Καί τό ίδιο είναι λογικό νά ισχύει και για τή βιογραφία του, άν πρόκειται για βιογραφία του έθνικού ιστοριογράφου. Μάταιο νά έπιχειρήσει κανείς νά άναλύσει τίς συζεύξεις «έπιστημονικών άμα και έθνικών» (σ. 180), «έπιστημονικών αλλά και πολιτικών συνάμα» (σ. 181), και νά προσδιορίσει άκριβοδικαίως τό περιεχόμενο του κάθε σκέλους. Ύποχρεούται νά τίς άποδεχθει ως ύπαρκτές, και έπιφυλάσσει στόν έαυτό του ένα έλάχιστο περιθώριο άύθαιρεσίας: τό δικαίωμα νά έπισημάνει όρισμένα άναπάντητα έρωτηματικά.

ΤΙ ΣΥΜΒΑΙΝΕΙ μέ τήν έπιστημονική διάσταση του έργου του Παπαρρηγόπουλου; Ό ιστορικός μπορεί νά γεννηθεί (π.χ. σ. 101), αλλά ό ιστορικός γίνεται. Καί ό Παπαρρηγόπουλος είναι ό κατεξοχήν ιστορικός στήν Έλλάδα (μέ τή σύγχρονη του έννοια, του γερμανικού δηλαδή ιστορι-

σμού). Τό γεγονός ότι είναι αυτόδιδάκτος θέτει τό πρόβλημα των επιδράσεων (τής σχέσης μεταξύ αυτόχθόνων και εισηγημένων όρων πού έλεγα πιό πάνω) όξύτερα άπ' ό,τι άν είχε εύκολα άνιχνεύσιμες άκαδημαϊκές καταβολές: έννοείται, μέ τήν προϋπόθεση ότι δέν μās άρκοϋν τά λεγόμενα του ίδιου, όσο έπιμελώς και νά υποβάλλει σέ κριτική τίς πηγές και τά βοηθήματά του.

Θυμόμαστε ότι δέν μιλάμε για λογοτέχνη (όπου τό πρόβλημα των επιδράσεων είναι τελείως άλλης τάξεως), ούτε για θεράποντα μιάς όποιασδήποτε έπιστήμης. Τόν 19ο αιώνα ή ιστοριογραφία είναι ή μόνη ελληνική έπιστήμη πού βρίσκεται σέ τόσο έντατικό, «συστηματικό», διάλογο μέ τή Δυτική Εύρώπη, είτε πρόκειται για τίς καθαυτο έπιστημονικές της άνάγκες, είτε πρόκειται για τρέχουσες άνάγκες άνασκευής ή πειθούς. Καί δέν είναι

μέν δεσμευμένη από τη δυτικοευρωπαϊκή σειρά των εξελίξεων και των προτεραιοτήτων –δέν είναι καν δεσμευμένη να τις κατανοήσει–, αλλά είτε τό θέλει είτε όχι τις παρακολουθεί εκ του σύνεγγυς: έχουν άμεσο αντίκτυπο στην πραγμάτευση θεμάτων «έλληνικού ενδιαφέροντος», γενικού και ειδικού.

Η παρατήρηση ισχύει και για τόν Παπαρρηγόπουλο. Τό ζητούμενο εδώ δέν είναι ή κατάρτιση ενός άλφαβητικού καταλόγου «πηγών». Η έλλειψη δέσμευσης οδηγεί σέ έκλεκτισμό, και ό έκλεκτισμός σέ ίσοπεδώσεις. Ένας ιστορικός πού βρίσκεται μέσα στην εύρωπαϊκή ιστοριογραφική παράδοση, θά έβαζε θαυμαστικό στην ιδέα της χρησιμοποίησης επιχειρήματος από τόν Γίββωνα για τήν αντίκρουση του Φαλλμεράυερ (σ. 156): και ένδεχομένως θά έφριττε μπροστά στή συνοπτική καθαίρεση τής δημοκρατικής αρχής από τό σχήμα του Γροτίου. Άλλά, από τή μιά μεριά, ό Παπαρρηγόπουλος

δέν είναι ύποχρεωμένος νά πάρει προσωπικά τήν άγγλοσαξονική περιπέτεια τής άποτίναξης του «Γίββωνείου ζυγού» ή τής εξέλιξης γενικότερα του φιλελευθερισμού· από τήν άλλη, για νά όλοκληρωθεί ή παράδοση εικόνα, είναι ύποχρεωμένος νά χρησιμοποιήσει τόν Φαλλμεράυερ ως έπιστημονικό βοήθημα (σσ. 164-165).

Δέν ένδιαφέρει δηλαδή ή χρήση των πηγών από μόνη της, αλλά ή χρήση πηγών μέ ασύμβατες μεταξύ τους θεωρητικές προϋποθέσεις, ή τελείως στερημένων από αυτές.¹⁴ Άλλο Βύχων και άλλο Droysen. Τούτη ή «άνεση», παρ' όλ' αυτά, καταλήγει σ' ένα έργο πού έντάσσεται όργανικά και ισότιμα στόν εύρωπαϊκό ιστορισμό. Ο Παπαρρηγόπουλος κατορθώνει, τελικά, νά μιλήσει μιά έπιστημονική κοινή. Άρκει ή ιδιοφυία του νά εξηγήσει τό σπανιότατο, για τά έλληνικά δεδομένα, φαινόμενο; Μπορεί, αλλά αυτό είναι πρós απόδειξιν. Καί για νά αποδειχθεί, πρέπει νά γίνει κάποιο ξεκαθάρισμα: νά διαφοροποιηθούν, π.χ., οι πηγές πού είναι άπλές άποθήκες πληροφοριών ή ώφελίμων επιχειρημάτων, από εκείνες όπου έχει νόημα ή άνίχνευση συγγενειών στην ιστορική σύλληψη, έστω έκλεκτικών. Πράγμα αδύνατον άν λησμονήσουμε διά παντός ότι τό «τρίσημο σχήμα» του Παπαρρηγόπουλου δέν προέκυψε εκ παρθενογένεως αλλά εκ παλινωδίας: άν όντως ό χρόνος έσβησε τις αντίθεσεις μεταξύ Βολταίρου και Michelet (σ. 426): ή άν ή γερμανική ιστοριογραφία εξακολουθήσει νά παραμένει έξω από τά ένδιαφέροντά μας (πβ. σ. 432).

Η ΙΔΙΟΦΥΙΑ του Παπαρρηγόπουλου, από τήν άλλη μεριά, άρκει για νά δικαιολογήσει τήν άσυναγώνιστη ύπεροχή του άπέναντι στους Έλληνες όμοτέχνους του, παλαιότερους και συγχρόνους του. Ίσως άρκει για νά δικαιολογήσει και τήν καθιέρωση του ως έθνικού ιστοριογράφου: αλλά εδώ σπεύδει κανείς νά θυμηθεί ότι αυτό δέν έγινε άθόρυβα. Άντίθετα: στά πενήντα περίπου χρόνια συγγραφικής του δραστηριότητας, δριμεείς πολεμικές διαδέχονται άλλεπάλληλα ή μιά τήν άλλη, και τόν άμφισβητούν προσωπικότητες συχνά όχι άνίκανες ούτε περιθωριακές και ξεκομμένες από τό «έθνικό συλλογικό σώμα». Τό περιεχόμενο των πολεμικών είναι πάσης φύσεως: άντιδικίες προσωπικές, άντιδικίες «άρχων», άντιδικίες αρχών άναμειγμένων μέ προσωπικά – χωρίς, πάλι, νά ύπάρχει συμπαγές «μέτωπο» έναντίον του Παπαρρηγόπουλου. Η μόνη έτοιμη γέφυρα άνάμεσα στόν κακόπιστο, π.χ., κυνηγό «έσφαλμένων» και στόν άνιδιοτελή όπαδό μιάς άλλης άποψης, είναι πρós τό παρόν ή πικρία του Παπαρρηγόπουλου. Διαφοροποιήσεις πρέπει νά γίνουν και σ' αυτή τήν περίπτωση, πράγμα έφικτό έφόσον δοθεί λό-

γος στους αντιπάλους του, και ο λόγος αυτός ερμηνευθεί.¹⁵ Τό σχήμα της «ανάσχεσης του Διαφωτισμού» μόνο μέχρι τίνος άπαντά στο πρόβλημα (χωρίς άπαιράιτητα νά άπαντά και στο άλλο, πώς –και άν– ή Έλλάδα, μόνη άπ' όλη τήν Εύρώπη, φωτισμένη και μή, περιέσωσε τόν Διαφωτισμό, άς είναι και σάν επιβίωμα, ως μέσα στο δεύτερο μισό του 19ου αιώνα). Σίγουρα άφήνει άκάλυπτες τίς άντιρρήσεις τών νεοτέρων του Παπαρρηγόπουλου γενεών (Σάθας, Α. Γ. Η. κ.λπ.). Έπειτα: Ποιά ή σχέση, π.χ., του έλλαδικού Σάθα μέ τόν έλλαδικό πρώμο Παπαρρηγόπουλο; Ποιά ή σχέση του έλληνικού Παπαρρηγόπουλου μέ τόν έλληνικό –«όμογενή»– Γεδεών; Πόσο Έλλην είναι ο Παπαρρηγόπουλος και πόσο έλλαδικός;

Τέτοιου είδους άπορίες μπορούν νά πολλαπλασιαστούν, άπομακρύνοντάς μας όλο και περισσότερο άπό τήν «έπιστημονική διάσταση» του έργου του Παπαρρηγόπουλου, πρós πιό άγοραία πράγματα, όπως τά «πολιτικά», ή πιό ύψηλά, όπως τά «έθνικά». Οι θεωρητικές άντιδικίες είναι δύσκολο νά ιδωθούν άνεξάρτητα, γίνεται ή δέν γίνεται αυτό ρητά και συνειδητά. Δέν είναι ότι στην Έλλάδα παρατηρούμε, άπλως, τό φαινόμενο πού παρατηρούμε και σε άλλες χώρες της Εύρώπης, τήν σύμπτωση δηλαδή πνευματικής και δημόσιας δραστηριότητας στο ίδιο πρόσωπο (πβ. σ. 48). Στόν έλλαδικό έπιστημονικό κόσμο, γενικά στους λόγιους, θά κοπιάσει κανείς πολύ μέχρι νά βρει κάποια σημαντική έξαιρεση στο φαινόμενο – για λόγους προφανείς. Τό έρώτημα είναι άν ο ύπεράνω κριτικής έθνικός ιστοριογράφος διατηρεί τό προνόμιό του όταν συμμετέχει ένεργά σε θεσμούς πού τό στερούνται, όπως τό άθηναϊκό πανεπιστήμιο ή ο Σύλλογος πρós διάδοσιν τών έλληνικών γραμμάτων· ή άν άρκει ή ύποστήριξη του σε συγκεκριμένη πολιτική παράταξη ή προσωπικότητα (Κωλέπτης, Τρικούπης) για νά της μεταδώσει κάτι άπό τό ίδιο. Γιατί πέρα άπό τούς «έχθρους» ύπάρχουν και οι «φίλοι», κι αυτό μάς οδηγεί στο τελευταίο έρώτημα. Ποιά είναι εκείνα τά στοιχεία πού ο Παπαρρηγόπουλος μοιράζεται μέ τούς συγχρόνους του, και πού συνιστούν μια εύαγώνωστη πολιτική, έθνική, ιδεολογική «κοινή» στην Έλλάδα τών ήμερών του;¹⁶

ΟΛΑ ΑΥΤΑ είναι έρωτήματα πού δέν τίθενται έρήμην του Κωνσταντίνου Παπαρρηγόπουλου, αλλά ούτε και άπευθύνονται άμεσα πρós τό βιβλίο. Θά ήταν γελοίο νά γυρεύαμε άπό τό συγγραφέα άλλα άπό εκείνα πού έγραψε. Για δύο λόγους, ωστόσο, άξίζει νά διακινδυνευθεί μια τέτοια έντύπωση. Υπάρχει, πρώτον, τό ζήτημα της ιστορίας τών ιδεών. Σε αντίθεση μέ τήν ιστοριογραφία γενικά, ή ιστορία

των ιδεών στην Έλλάδα δέν γεννήθηκε υπό συνθήκες έκτάκτου άνάγκης, ώστε τό θεωρώ περιττό νά άνυψωθεί και αυτή –άντιστάσεως μή ούσης– σε περιωπή «έθνικής έπιστήμης». Δεύτερον, ο Παπαρρηγόπουλος, Έν όψει της χρόνιας ιστοριογραφικής πενίας στην Έλλάδα, διαφαίνεται ο γνώριμος κίνδυνος, αντί τό βιβλίο νά άνοίξει τό θέμα Παπαρρηγόπουλος, νά εκληφθεί, αντίθετα, ότι τέ κλείνει· άσχετο άν ο ίδιος ο Δημαράς πουθενά στο βιβλίο του δέν ύπαινίσσεται κάτι τέτοιο. Άς τηρήσει λοιπόν –όσο μπορεί– ο άναγνώστης τούς όρους του συγγραφέα, άς διαβάσει τό βιβλίο άπό κοντά μαζί του, κατά τήν έπιθυμία του, άς τό χαρεί σάν αυτό πού είναι: hommage του Κ. Θ. Δημαρά στον Κωνσταντίνο Παπαρρηγόπουλο.

Μάρτιος 1988

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

1. Πρόκειται βέβαια για τό πρώτο κεφάλαιο του πρώτου βιβλίου της *Ιστορίας του Έλληνικού Έθνους*. Μέ τήν άμφισβήτηση του ιστορικού περιεχομένου τών έλληνικών μύθων, και τήν ταυτόχρονη άμφισβήτηση της παρουσίας προελληνικών φύλων στον έλληνικό χώρο (Πελασγών, Λελέγων κ.λπ.), τά όρια τών Έλλήνων μεταμορφώνονται σε όρια της ίδιας της ιστορίας.
2. Η παρατήρηση ισχύει φυσικά –κυρίως– για τίς γείτονικές έθνότητες, πού καταπιάνονται, έπιστρατεύοντας άλλα μέσα αλλά άνάλογο ζήλο, τήν ίδια έποχή, μέ τήν κατάστροψη έξίσου «άδιαφανών» έθνικών ιδεολογιών. Έπισημαίνω, πάντως, μια κριτική της «έθνοκρατικής άρχής» (κατ' αντιπαράθεση μέ τήν «έθνογραφική») σε ένα σπανιότατο δείγμα ένδοβαλκανικού διαλόγου: St. Novaković, «Balkansko poluostrvo i etnografski sporovi», στο *Balkanska pitanja*, Βελιγράδι 1906, σσ. 307-408 (στίς σσ. 325-346, τά περι Παπαρρηγόπουλου).
3. Αντιγράφω τήν περιγραφή τών «σταθμών της μελέτης του ανθρώπου» στο έργο του Δημαρά, άπό τόν Πρόλόγο του στον *Κωνσταντίνο Παπαρρηγόπουλο* (στο έξής: *Κ.Π.*), σ. 12: «Άρχισε, κάποτε άς πούμε, άπό τήν ιστορία τών γραμμάτων: ύστερα, διαδοχικά, ιστορία της λογοτεχνίας, ιστορία τών ιδεών, ιστορία τών νοοτροπιών, και πορεύεται πρós, ό,τι προτείνω πάνε τώρα άρκετά χρόνια, στην ιστορία τών συνειδήσεων». Η έπικρατούσα χρήση του όρου «ιστορία τών ιδεών» μου έπιτρέπε νά έννοώ μ' αυτόν, έδώ και στα παρακάτω, τόσο τήν ιστορία τών ιδεών «ύπό τήν στενή έννοια», όσο και τήν ιστορία τών νοοτροπιών και τήν ιστορία τών συνειδήσεων.
4. Η σχετική βιβλιογραφία είναι, ως γνωστόν, άχανής. Άρκούμαι νά παραπέμψω σε έναν καλό οδηγό για τό σημείο όπου βρίσκεται ή έρευνα σήμερα: Donald R. Kelley, «Horizons of Intellectual History», *Journal of the History of Ideas*, τ. 48, άρ. 1, Ιαν.-Μάρτ. 1987, σσ. 143-169.

5. Δέν πιστεύω ἐπομένως στήν ἀναγκαστική καί ἀνευ συζήτησεως ἰσχύ τῆς ἀποψῆς ὅτι «οἱ ἀφηρημένες ἔννοιες εἶναι κακοὶ ὀδηγοὶ στόν κόσμο τῶν ἰδεῶν» (Κ. Π., σ. 246).
6. Ἀναφέρομαι στό ἐξῆς προγενέστερα μελετήματά του: «Ὁ Κωνσταντῖνος Παπαρρηγόπουλος ὡς τὰ μισά τῆς ζωῆς του (1815-1853)», εἰσαγωγή στό: Κωνσταντῖνος Παπαρρηγόπουλος, *Ἱστορία τοῦ Ἑλληνικοῦ Ἔθνους [Ἡ πρώτη μορφή: 1851]*, Ἑρμῆς, ΝΕΒ, Ἀθήνα 1970· «Κωνσταντῖνος Παπαρρηγόπουλος. Ἡ ἀκμή καί τό τέλος», εἰσαγωγή στό: Κωνσταντῖνος Παπαρρηγόπουλος, *Προλεγόμενα*, Ἑρμῆς, ΝΕΒ, Ἀθήνα 1970· «Ἡ ἀνάσχεση τοῦ διωφτισμοῦ καί ὁ Κωνσταντῖνος Παπαρρηγόπουλος» = *Νεοελληνικός Διαφωτισμός*, Ἑρμῆς, Ἀθήνα 1977, σσ. 391-410 καί 485-486. Μεταξύ αὐτῶν καί τῆς βιογραφίας ὑπάρχει μερική μόνο ἀλληλεπικάλυψη, ἡ στάση ὅμως παραμένει ἐνιαία, ὡστε θεμιτό εἶναι νά περιοριστῶ ἀποκλειστικά στή συζήτηση τῆς βιογραφίας.
7. Δανείζομαι τήν ἐκφραση ἀπό Κ. Π., σ. 293, ἀπό συμφραζόμενα συγγενικά. Καί, μέ τήν εὐκαιρία, θεωρῶ τήν κριτική ἀπόσταση ἐνδιάμεση, προφανῶς νόμιμη, ἐπιλογή ἀνάμεσα στήν ταύτιση μέ τό ἀντικείμενο τῆς ἐρευνας καί τή διακήρυξη «ὑπεροχῆς ἀπέναντι στό θέμα», πού δικαίως ἀποστρέφεται ὁ Δημαρᾶς (σ. 288).
8. Χωρίς αὐτό νά ἀναιρεῖ τήν *οἰκειότητα* τοῦ Δημαρᾶ μέ τόν Παπαρρηγόπουλο. Μιλᾷω ἐδῶ γιά τό βιβλίον, ὅπου ἀπό τίς 100 περίπου σελίδες τῶν παραθεμάτων, κάτω ἀπό τρεῖς (σσ. 347-350) καταλαμβάνονται ἀπό κείμενο τοῦ Παπαρρηγόπουλου πού θί μπορούσε νά χαρακτηριστεῖ ἰδιωτικό.
9. Δέν ἀποσιωπᾶ, φυσικά, ὁ Δημαρᾶς. «Ἡ Ἑλλάδα δέν ἔχει ἀκόμα αὐτονομηθεῖ ὡς πρὸς τόν πνευματικό χῶρο» (σ. 130). Ἀλλά ἡ παρατήρηση, καθὼς εἶναι διατυπωμένη ἐξω ἀπό τὰ συμφραζόμενα τοῦ προβλήματος, τό ἀποδυναμώνει, ἐξίσου ὅσο καί ἡ εὐκολία τῆς φράσης: «Ἄς θυμηθοῦμε τὰ πολλαπλά αἴτια γιά νά ἐλευθερωθοῦμε ἀπό τήν ἀποψη αὐτήν (...)» (σ. 453).
10. Τί ἐννοῶ μέ «ἀνατροπή». Ἦνα παράδειγμα: «Ἄλλ' ἢ μεταρρυθμίσεις αὐτή [Εἰκονομάχοι, 8ος-9ος αἰ.] καίτοι ἀπέτυχε παρ' ἡμῖν, δέν ἀπέβη ἄγονος ὡς πρὸς τόν εὐρωπαϊκόν κόσμον· τὰ σπέρματα αὐτῆς, μεταφυτευθέντα βαθμηδόν καί κατ' ὀλίγον παρά τοῖς Ἀλβιγανοῖς τῆς μεσημβρινῆς Γαλλίας καί τοῖς Οὐσσίταις τῆς Βοημίας, ἀπέτελεσαν τās πρώτας ἀφορμάς τοῦ πολυθρυσλήτου τῆς βορειοδυτικῆς Εὐρώπης κινήματος, τῆς λεγομένης Réformation, εἰς ὁ δικαίως ἀποδίδεται ἡ ἐξαιρετος ἐπίδοσις τοῦ νεωτέρου πολιτισμοῦ. Δίς λοιπόν ὁ μεσαιωνικός Ἑλληνισμός» κ.λπ. (σ. 393, ἀπό κείμενο τοῦ 1888).
11. Ὑπογραμμίζω ὅτι πρόκειται γιά δύο διαφορετικά πράγματα. Ἀπό ἐκεῖ καί πέρα ἕνας λαός μπορεῖ ὡραιότατα νά διατείνεται ὅτι εἶναι «δημιουργός τῆς ἰδίας αὐτοῦ τύχης» (σ. 292), καί νά εἶναι πράγματι. Ἡ ἀνταγωνιστικότητα πρὸς τή μιᾶ ἢ τήν ἄλλη Μεγάλη Δύναμη, ἢ πρὸς ὅλες, πρέπει, ἀπλῶς, νά διακριθεῖ ἀπό τή διεκδίκηση πολιτιστικῆς, π.χ., αὐτονομίας ἐναντι τῆς Δύσης.
12. Βλ. συνομιλία του μέ τόν Καποδίστρια, ὅπως τήν παραδίδει ὁ Γ. Τερτσέτης, *Ἀπομνημονεύματα Ἀγωνιστῶν τοῦ 1821*, ἐπιμ. Ντίνος Κονόμος, Ἀθήνα 1970, σ. 253.
13. Σημειῶν τούς τίτλους τῶν τριῶν Μερῶν τῆς βιογραφίας: 1815-1860 Τά νεανικά χρόνια (σσ. 109-219). 1860-1875: Ἱστορία τοῦ Ἑλληνικοῦ Ἔθνους (σσ. 221-326). 1875-1891 Τό γέρμα (σσ. 327-417). Οἱ σσ. 421-489 καταλαμβάνονται ἀπό τίς Σημειώσεις.
14. Τό πρόβλημα ὑπάρχει, παρά τό ὅτι «δέν ἔχουμε νά κάνουμε (...) μέ ἕναν θεωρητικό τῆς φιλοσοφίας τῆς ἱστορίας», καί ἀκόμα καί ἂν ἰσχύει ὅτι «ἴσως ὀρθότερο εἶναι νά μιλῆσουμε στήν περίπτωση τοῦ γιά φιλοσοφία (στήν πιό κοινολεκτούμενη σημασία, δηλαδή τῶν δεδομένων τῆς πείρας) ὅπως ἐξάγεται ἀπό τήν ἱστορία» (σσ. 282-283).
15. Παρούσες εἶναι, βέβαια, στό βιβλίον οἱ πολεμικές. Ἀλλά σέ καμιά ἀντίθετη ἀποψη δέν ἀφιερώνεται ἕκταση συγκρίσιμη, π.χ., μέ τῆς ἐγκωμιαστικῆς «βιβλιοσκοπίας» στήν Κλειῶ τό 1865 (σσ. 299-319).
16. Ξεφυλλίζοντας π.χ. κανεῖς τήν *Πανδώρα* ἢ τόν *Spectateur de l'Orient*, ἀναρωτιέται κατά πόσον θά ἦταν δυνατή, σέ ὅλες τίς περιπτώσεις, ἡ ἀπόδοση τῶν κειμένων στούς συγγραφεῖς τους ἂν τά εἶχαν ἀφήσει ἀνυπόγραφα. Δέν βλέπω τό λόγο – μέ τήν εὐκαιρία – γιὰ τό ἀνυπόγραφο «Ὁ κ. Οὐβικίνης καί οἱ ἐν Τουρκίᾳ χριστιανοί» (σ. 182-184) νά μήν ἀποδοθεῖ στόν Ραγκαβῆ ἀντί στόν Παπαρρηγόπουλο. Ὅπως δὴποτε ἡ φράση «νά οἰζύνωσι τās ἀλύσεις εἰς ξίφη» θυμίζει τή φράση «τās ἀλύσεις του εἰς ὄπλα χαλκεύον» (ἀπό τήν εἰσήγηση τοῦ Ραγκαβῆ στόν ποιητικό διαγωνισμό τοῦ 1860, βλ. *Πανδώρα*, τ. ΙΑ', φυλ. 242, Ἀπρ. 1860, σ. 26), ἐνῶ ἡ μετριопαθέστερη στάση ἀπέναντι στούς βαλκανικούς λαούς παραπέμπει ἐπίσης εὐκόλα στόν Ραγκαβῆ. Χωρίς νά ἔχει, τελικά, καί τόση σημασία ἂν τό ἔγραψε ὁ ἕνας ἢ ὁ ἄλλος ἢ κάποιοι τρίτος.